

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ: РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ

ІЛЛЯ КОНОНОВ,

доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії і соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (Старобільськ)

**Польща в сучасному світі:
зрозуміти себе і зрозуміти своє знання
(Рецензія на книгу: Polska jako peryferie /
Redakcja naukowa Tomasz Zarycki. — Warszawa:
Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2016. — 356 s.)¹**

Книга “Польща як периферія”, що вийшла друком за науковою редакцією одного з видатніших польських соціологів сучасності професора Томаша Зарицького, є вельми яскравим проявом пошуку в сучасній науці про суспільство нових методологічних орієнтирів. Ці пошуки були стимульовані крахом теорії модернізації як загальної пояснювальної та зорієнтовувальної рамки, що визначає погляд на процеси в сучасному світі.

Якщо залишатися в межах лише теорії й не переходити до царини соціальної практики, то головною методологічною вадою теорії модернізації було те, що Ульрих Бек назвав “методологічним націоналізмом”. На його думку, “методологічний націоналізм прирівнює сучасне суспільство до суспільства, зорганізованого як територіально обмежена національна держава” [Бек, 2012: с. 58]. Усі соціальні процеси розглядаються в рамках таких відносно герметичних соціальних контейнерів. У цьому разі соціальний світ на планеті Земля перед поглядом соціолога постає наче величезні бджолині

¹ Автор висловлює вдячність професорові Томашу Зарицькому за подаровану книгу, за уважне і доброзичливе прочитання тексту рецензії, а також за внесені корективи до перекладу цитат.

стільники, окремими комірками яких і виступають політично оформлені суспільства. У них встановлюються соціальні структури, в їхніх межах соціальні актори приймають правильні чи хибні рішення. Звісно, методологічний націоналізм не виключає взаємного впливу суспільств. Вони змагаються між собою. Одні знаходять вдаліші шляхи розвитку, інші пасуть задніх. Ті, що відстають, змушені наздоганяти тих, що вирвалися вперед. Для цього вони мають відтворювати у своїх державних контейнерах інститути успішних суспільств. Такою є нехитра сутність теорії модернізації в її американському варіанті.

Ця теорія з'явилася як ідеологічний проект у середині ХХ століття і була продуктом холодної війни. Відповіддю на неї стала радянська теорія соціалістичного розвитку країн “третього світу” [Дерлугьян, 2013: с. 347].

Імануїл Валерстайн мав усі підстави визначити теорію модернізації як теорію залежного розвитку [Валлерстайн, 2008].

Польські соціологи мають справу з цією теорією в її останньому варіанті, розробленому у 1990-ті роки для колишніх соціалістичних країн, тобто з теорією посткомуністичного транзиту. На думку авторів рецензованої книги, цей варіант теорії модернізації затьмарив у польській соціології плідну традицію аналізу відсталості та залежності, пов'язану з іменами Вітольда Кулі [Kula, 1955] і, особливо, Маріана Маловіста [Malowist, 2006]. Теорія транзиту породила в польському суспільстві завищені очікування. Здавалося, ще трохи, і Польща ввійде до шереху найрозвиненіших країн. Вхідження в ЄС сприймалося як продовження модернізації й подолання відсталості (s. 163).

Однак перспектива наближення до рівня добробуту країн Західної Європи для поляків увесь час відсувається в історичну далечінь. Кшиштоф Ясецький (Krzysztof Jasięcki) пише, що тільки за найсприятливішого сценарію Польща лишень до 2030 року досягне 80% рівня доходів Західної Європи (s. 69). Середньостатистичний поляк, як вказує Томаш Зарицький, у 50 разів бідніший порівняно з німцем й у 20 разів бідніший за грека (s. 143). У 2013 році в Польщі зареєстровано 2083 тис. безробітних (13% економічно активного населення). Праця в країні оплачується нижче, ніж у країнах “старої” Європи. Так, у 2012 році година роботи в Польщі коштувала 7,5 євро, в Німеччині — вчетверо дорожче, у Швеції — у п'ять разів дорожче. Набула поширення трудова бідність (9% від зайнятих), коли робота дає змогу лише зводити кінці з кінцями (s. 285). У 2012 році за кордоном перебували 2,13 млн польських трудових мігрантів (s. 279). Гірке відчуття поляків Збігнев Гальор (Zbigniew Galor) передає поняттям “засоби для інших” (zасoby dla innych) (s. 286).

Усе це й привело до повернення в польській соціології до проблематики відсталості та залежності. Але цей поворот здійснено на новій методологічній платформі, якою став світ-системний аналіз Імануїла Валерстайна. Томаш Зарицький зазначає, що цей ідейний рух мав і негативні наслідки у вигляді посилення політизації проблематики. Він декларує наміри авторів збірки повернутися до польської традиції дослідження залежностей без “занурення у відверто політичні суперечки” (s. 10).

Рецензовану книгу можна розглядати як певний результат просування цим методологічним шляхом великої групи польських учених. Вона являє собою зібрання статей, написаних 17-ма авторами (деякі з них можна назвати мінімографіями). Лише один автор книги — іноземець (відомий американський соціолог Сальваторе Бабонес). Інші автори (серед них 6 жінок) представляють різні польські університети й дослідницькі центри.

Логіка побудови книги така. Спершу розглядаються об'єктивні характеристики сучасної світ-системи, місце в ній Польщі та її сусідів. Потім аналізуються епістемологічні проблеми самого знання про досліджувані проблеми. Я теж дотримуватимуся у своєму аналізі цієї логіки, не намагаючись переповісти й навіть охопити все багатство змісту книги.

Світ-системний аналіз як методологія. Здатність до теоретичних синтезів

Прийняття світ-системного підходу в польській соціології — результат тривалого методологічного пошуку. Даніель Платек (Daniel Platek) стверджує, що у 1980-ті роки, за доби глибокої суспільної кризи, польська соціологія не мала у своєму розпорядженні адекватних теоретичних і практичних інструментів для відображення та пояснення нової соціальної реальності. Навіть для вивчення руху “Солідарність” теоретичний підхід був запропонований французьким соціологом Аленом Туреном. “Попри часткову відкритість поля суспільних наук стосовно нової тематики, у вісімдесяти роки польська соціологія не мала теоретичних засобів та емпіричних інструментів для вивчення власного суспільства”, — пише Даніель Платек (s. 206).

Це призвело до того, що місце теоретичних висновків почали заступати узагальнення здорового глузду. Виник розрив між високо абстрактними положеннями, запозиченими у західних теоретиків, та емпіричними, контекстними узагальненнями (s. 204). Останні дуже часто базувалися на пояснювальних схемах, що передбачають врахування психологічних особливостей індивідів або груп, їхніх ідентичностей, ментальності. Таким чином, успіхи або провали країн у процесах суспільних змін розглядалися як похідні від психологічних особливостей їхніх жителів, що вело соціальну теорію у глухий кут. Це дуже нагадує теперішню ситуацію в українській соціології, пов'язану з поширенням так званого цивілізаційного підходу.

Світ-системний аналіз дав змогу польській соціології вибратися з цього психологічного глухого кута. Томаш Варчок (Tomasz Warczok) пише, що він “передусім пориває з безплідним “культуралізмом”, що незрідка веде до наївного “психологізму”, який нерівності між окремими країнами і регіонами, а також відмінності в розвитку вбачає в особистісних рисах, ба навіть у характеристиках окремих народів” (s. 170).

Світ-системний підхід, на думку Агнешки Коляси-Новак (Agnieszka Kolasa-Nowak), повертає в соціологічний аналіз “два виміри суспільного життя: акцентує просторовість і також історичність суспільних явищ” (s. 163).

Польські соціологи в наш час найчастіше відштовхуються не від класичного варіанта світ-системного аналізу, створеного Імануїлом Валерстайном, а від його різноманітних модифікацій. Американський соціолог, як відомо, завжди наголошував, що він пропонує не жорстку методологічну рамку, котру потрібно накладати на дійсність, а аналіз, що розвивається в процесі використання. У передмові 2011 року до першого тому своєї основної праці “Світ-система Модерну I” він писав: “Вважаю, що при вивченні корпусу моїх праць розумний читач побачить, наскільки я відданий обраному мною епістемологічному засновку: лише воістину цілісний аналіз може розповісти нам щось важливе про те, як улаштований реальний світ” [Валерстайн, 2015: с. xxx]. Однак цілісний аналіз — важка й тривала процедура, що потребує скрупульозності. Власне, цілісний аналіз ніколи не може бути завершений. Але при вивченні окремих питань потрібне створення теорії середнього рангу, котра окреслить поле емпіричних досліджень, дасть змогу сконструювати емпіричний об’єкт. Це неминуче штовхає до схематизації великої теорії, що й відбувається зі світ-системним аналізом.

У рецензованому виданні світ-системний аналіз подано як “центр-периферійний підхід”. Теоретично його обґрунтовує американський соціолог Сальваторе Бабонес (Salvatore Babones), котрий називає це структуралістською перспективою. Він вважає, що І.Валерстайн не дав чіткої відповіді на питання про причини розшарувань світ-системи на центр, напівпериферію і периферію. Він відкидає економічне пояснення Джованні Аррігі та Джесики Дрангель, які припустили, що країни центру пов’язані з високою доданою вартістю товарів. Сам С.Бабонес дає політичне пояснення розшаруванню у світовій системі. У її центрі перебувають потужні держави, які допускають масову участь громадян у політиці. “З точки зору такого підходу — такого, що ставить на перше місце структури, або структуралістського — країнами ядра є ті, що управляються державними структурами, достатньо сильними, щоб забезпечити значні переваги для своїх громадян на глобальному ринку, особливо шляхом експлуатації населення периферійних країн (підхід Валерстайна). Периферійні країни — це ті, в яких державний апарат не є достатньо сильним, щоби перешкодити експлуатації локальної популяції економічними суб’єктами, що користуються підтримкою країн ядра і локалізовані в них (підхід Франка). Головна відмінність між структуралістським підходом і канонами світ-системного аналізу стосується розуміння напівпериферії. Зі структуралістської перспективи, напівпериферія складається з тих країн, в яких державний апарат є достатньо сильним, щоб перешкодити експлуатації з боку ядра, але недостатньо для проекції своєї сили назовні. Замість допомагати своїм громадянам в експлуатації за кордоном, напівпериферійні державні інститути зосереджені на підтриманні локальних еліт в експлуатації власних суспільств” (s. 16).

На мій погляд, яскравий опис С.Бабонесом ознак складових світ-системи є не менш переконливим поясненням, ніж розкритиковане економічне пояснення Дж.Аррігі та Д.Дрангель. Виникнення політичних особливостей має бути пояснене так само, як і відповідні економічні характеристики.

Куди цікавішим є аналіз С.Бабонесом динаміки у світ-системі. На його думку, від моменту своєї інституціоналізації вона характеризується неабиякою сталістю. Це він доводить, використовуючи різні критерії. На початку тексту він констатує, що “кореляція між логарифмованим національним доходом per capita^1 у 1870 році й у 2008 році для 10 головних регіонів світу є надзвичайно високою: $r = 0,93$. Упродовж більш як ста років, котрі в різних аспектах принесли потужні зміни, рівень відносних доходів залишився практично без змін” (s. 13).

У розрізі окремих країн динаміка теж виглядає доволі красномовно. Серед 103 країн, становище яких було досліджено автором у період між 1975 і 2005 роками, тільки 17 змінили свою позицію (s. 19).

С.Бабонес не певен, що країна не може змінити своє становище у світ-системі. Просто це надто складне завдання, особливо якщо йдеться про підвищення, а не про зниження позиції. Він вважає, що є три головні причини, які в сучасному світі ведуть до змін становища країн: 1) зміна цін на сировину; 2) зростання економічного домінування міст; 3) повернення до рівноваги. Перший випадок стосується країн-експортерів сировини. Так, становище Саудівської Аравії коливається залежно від цін на нафту. Другий випадок — це піднесення “азійських тигрів”. С.Бабонес розглядає їх, по суті, як міста-держави, а не країни. Третій випадок — це підвищення світової ваги Індії та Китаю, котрі були вагомими світовими гравцями до кінця XVIII століття. Зараз вони повертають своє місце у світ-системі (s. 19–22).

Єдиний приклад справжнього піднесення з напівпериферії до центру світової системи дала Японія. Це пов’язано зі знищенням колишнього політичного класу цієї країни і формуванням нового, спрямованого на розвиток (s. 24). Приклад Японії слугує для С.Бабонеса матеріалом для вироблення рекомендацій щодо поліпшення становища країн у світовій системі. Країнам периферії він радить підсилити державний апарат, а в країнах напівпериферії — вирвати його з рук еліт і зробити інструментом реалізації суспільних інтересів (s. 23). Навряд чи варто сперечатися з цілями, але способи їх досягнення залишаються вельми туманними й утопічними.

Для польських авторів книги характерним є прагнення уточнення основних понять світ-системного аналізу, конкретизації їх. Томаш Зарицький певен, що в Європі існують різні рівні ядерних і периферійних структур (s. 108). Особливу увагу цей та інші автори книги зосереджують на поняттях “периферія” і “напівпериферія”. Останню Анджей Новак (Andrzej W. Nowak) навіть характеризує як “клопітливу категорію” (s. 96).

Томаш Зарицький пише, що центральність, напівпериферійність і периферійність визначаються реляційно, тобто в певних конкретних відносинах. Так, якщо розглядати світову економіку, то в ній особливу роль відіграє зв’язок американського і німецького капіталів. У цій зв’язці Німеччина виконує роль напівпериферії США, допомагаючи у встановленні їхнього домінування над Європою. Але в самій Європі існує торгова залежність

¹ На душу населення.

країн ЄС від Німеччини. “У результаті більшість Центральної Європи зараз стала промисловим запліччям економік західних країн, особливо німецької економіки” (s. 138).

Томаш Зарицький демонструє обережність при використанні поняття напівпериферії. Водночас він розмежовує різні типи периферій — стикову/контактну і зовнішню. “... Поняття напівпериферій або стикових периферій не повною мірою виключають одне одне, причому найчастіше можна говорити про них як про взаємне явище у разі окремих регіонів чи країн. Іншими словами, більшість із них локалізувалися б у різних місцях континенту, полюсом якого, з одного боку, були б “чисті” напівпериферії, а отже, території, розташовані між ядром і крайніми периферіями, рішуче нижчого ступеня, та іншим полюсом — “чистих” стикових периферій, а отже, простору нижчого рангу, розташованого між двома ідеально симетричними територіями вищого рівня (центрами)” (s. 108–109). Стикові/контактні периферії Томаш Зарицький найчастіше пояснює політичними чинниками — суперництвом між потужними країнами за певну територію. Прикладами можуть слугувати Фінляндія, за яку тривалий час змагалися Росія і Швеція, Польща як предмет суперництва Росії і Німеччини, Швейцарія, країни Бенілюкса (s. 107).

Ускладнення стосовно напівпериферій пов’язані з особливостями сучасного стану світ-системи. Світ-системна термінологія корелює з популярним поділом людства на Перший, Другий і Третій світи. Анджей Новак говорить про “таємниче зникнення Другого світу” (s. 86). На його думку, “Другий світ зійшов зі сцени й разом із ним зникло альтернативне джерело створення історії” (s. 89). Річ у тім, що “це призвело до того, що Перший світ втратив свого ідеологічного і політичного противника, а Третій світ — свого патерналістського партнера. Внаслідок цього світ спростився” (s. 89). Світова система тяжіє до розколу на центр і периферію, позаяк “в однополярному світі напівпериферії перестали виконувати функції Другого світу, перетворюючись на елемент імітативної модернізації. Це призводить до того, що вони підсилюють патологічні риси системи” (s. 103).

Томаш Гроссе (Tomasz Grzegosz Grosse) вважає, що під економічним кутом зору ознакою периферійності є те, що навіть за припливу інвестицій периферійні країни не здатні акумулювати багатство (s. 29). У політичному плані ці країни втрачають суб’єктність. Їхні рішення обмежуються вибором патрона із центру світової системи, “який забезпечить їм більше користі й більше автономії у внутрішній чи міжнародній політиці” (s. 27). І зрештою, “образ домінування центру над периферією доповнює культурна провінційність, яка дедалі більше маргіналізується і водночас перебуває під впливом зразків, що припливають із центрального простору” (s. 30).

Світ-системний аналіз практично в усіх працях рецензованої збірки поєднується з теорією поля і капіталу П’єра Бурдьє. Томас Варчок пояснює це тим, що теорії І.Валерстайна властива спільна для всіх марксистських учень вада — неуважність до культури, до символічної сфери суспільства (s. 170). Автори книги демонструють плідність синтезу цих підходів, що вочевидниться далі.

Польща

Агнешка Коляса-Новак пише, що центр-периферійні дослідження передбачають аналіз величезного масиву історичних відомостей, які для соціологів перетворюються на первинну інформацію для подальших узагальнень. На їхню думку, в Польщі відносини соціологів і істориків зараз нагадують “діалог глухих”. Проте в будь-якому разі попереду величезна робота “з реінтерпретації чи навіть з глибокої ревізії прийнятої в науці історичної нарації” (s. 166).

У рецензованій книзі такого роду реінтерпретація і ревізія розпочинаються стосовно історичного шляху і сучасного становища Польщі.

Більшість авторів статей, опублікованих у рецензованій збірці, оцінюють сучасне становище Польщі як периферійне. Найбільш різко з цього приводу висловлюється Томаш Гросе: “... Польща внаслідок свого положення на східному кордоні Європейського Союзу (ЄС), а також з огляду на відносно низький геополітичний потенціал і, що теж із цим пов’язане, низький статус у міжнародній політиці може бути потрактована як приклад периферійної держави. Про периферійність свідчить також її історія, особливо те, що впродовж принаймні 300 минулих років Польща була економічно залежною від зовнішніх держав і перебувала під їхнім політичним домінуванням” (s. 25).

Із попереднім автором згоден Томаш Зарицький: “Відповідно до більшості підходів, Польща являє собою периферійну країну. Це впливає насамперед з того, що вона являє собою територію, структурно залежну від центру, але це — не залежність найнижчого рівня, і можна говорити, що центр ділиться з Польщею засобами, отримуваними від західного домінування над рештою світу” (s. 105).

Томаш Гроссе констатує: “Що найцікавіше, європейська інтеграція за суттю не змінила ані периферійного статусу, ані локальної політичної культури, що спеціалізується насамперед на пошуку зовнішнього патрона, бажано найдужчого в даному геополітичному устрої” (s. 49).

Найглибший нарис історії Польщі з позицій світ-системного підходу в збірнику запропонував Томаш Зарицький. З його погляду, місце Польщі в капіталістичній світ-системі визначилося у XVII столітті й зберігається донині. У період становлення світу Модерну Польща спеціалізувалася на експорті зерна до Голландії та Ганзи. Польські магнати, що володіли землею, реагували на коливання цін, намагаючись збільшити ефективність своїх латифундій уведенням напіввільних трудових відносин. Вже в період I RP¹ низька оплата праці блокувала інновації, тут не відбувалося нагромадження економічного капіталу. “Це співвідноситься також із відсутністю засобів на утримання ефективної державної машини” (s. 112).

¹ I RP — Перша Річ Посполита (I Rzeczpospolita, Rzeczpospolita szlachecka) — умовна назва держави, що виникла в результаті об’єднання Королівства Польського і Великого князівства Литовського. Проіснувала до третього поділу Польщі 1795 року.

У великій статті Томаша Зарицького напрочуд цікаво розглядається боротьба Росії, Пруссії та Австрії на польських землях, що стимулювала польський національний рух. У Галичині польський націоналізм став зразком для щойно формованого українського націоналізму (s. 118).

На жаль, у стислій рецензії неможливо розглянути такий цікавий сюжет, як вплив німецьких ідей на формування польського національного руху, на наступність німецької політики до 1918 року і радянської політики після 1945-го, на живучість ідей Фридриха Наумана про “середню Європу” [Naumann, 1916].

На думку Томаша Зарицького, П РР¹ була багато в чому продуктом діяльності польської інтелігенції. Відтоді польське поле влади істотно відрізняється від полів влади сусідів. Якщо на Заході домінування пов’язане з економічним капіталом, у Росії — з політичним, то в Польщі — з культурним (s. 146). Ця концепція дістала в польській соціології визнання і поширення.

Дуже цікаво автор трактує період ПНР (PRL). За час німецької окупації й початкового періоду існування ПНР (1939–1956) польське суспільство дуже змінилося. Змінилося так, що це дало підстави історикові Анджею Ледеру говорити про революцію [Leder, 2014]. Автори статей збірника часто посилаються на це дослідження. Анджей Новак зазначає, що “входження в орбіту Радянського Союзу було відносним ослабленням залежності від капіталістичного центру, принаймні на початковому етапі існування ПНР, хоча ціною залежності від нової радянської метрополії” (s. 93). Томаш Зарицький пише, що з допомогою СРСР Польща досягла зразка сучасності, що був недосяжний у передвоєнний час (s. 129). Цей висновок належить не лівому радикалові, а людині цілком ліберальних поглядів. Його потрібно витлумачувати як поворот польських соціологів до спокійного й деідеологізованого вивчення своєї історії.

Сучасне становище Польщі теж зумовлене реалізацією проекту, виробленого інтелігентськими елітами. Наведу доволі довгу цитату з тексту Томаша Зарицького: “Ключовими для оформлення сучасної конфігурації зовнішньої залежності Польщі були радикальна відкритість для міжнародного капіталу і швидка, хоча й асиметрична інтеграція із західними структурами, про що було ухвалено рішення одразу після падіння комунізму. Важливим аспектом цієї стратегії було більш-менш усвідомлене рішення інтелігентських еліт, насамперед антикомуністичної орієнтації, за будь-яку ціну не допустити в Польщі формування економічної олігархії, що першою чергою складається з представників колишніх партійних еліт. Продаж значної частини національного багатства західним підприємцям був забезпечений цим сценарієм” (s. 130). Це зробило польську економіку надзвичайно залежною від зовнішніх інвестицій та від коливань світової економічної кон’юнктури.

Іншим рішенням польські еліти обрали собі нового зовнішнього патрона. Томаш Гроссе відверто пише: “Вирішальним політичним вибором

¹ П Rzeczpospolita — польська держава від відновлення незалежності у 1918 році до 1945 року.

Польщі після 1989 року була опора в зовнішній політиці на близькі союзницькі відносини зі США” (s. 38). У результаті цього Польща перетворилася на провідника політики США в ЄС (s. 39). Ця обставина призводить до нестабільності таких утворень, як Вишеградська група, та інших регіональних проєктів.

Усередині Польщі склався “компрадорський сектор послуг”, а місцеві “політичні підприємці” вступили в альянс із міжнародними бізнес-елітами (s. 139). Багато представників польської інтелігентської еліти посіли керівні посади у філіях транснаціональних структур. Ганна Дембська (Hanna Dębska) спеціально досліджувала становище польських юристів. Це дало їй підставу дійти висновку, що через успішну частину інтелігенції йде трансфер ідей із центру на периферію, але не навпаки. Вона резюмує: “Компрадорський аспект, таким чином, є одним з елементів ролі інтелігентської еліти. З огляду на це можна висунути гіпотезу, що юридична інтелігенція на напівпериферії, як і будь-яка інтелігенція в цих структурних умовах, є компрадорською” (s. 233).

Як бачимо, автори збірки дотримуються критичного напрямку у своїх дослідженнях. Це не означає, що вони не бачать позитивних змін у своїй країні. Так, Кшиштоф Ясецький зазначає, що в Польщі створена інституціональна система, дружня до економіки. Але ринкові механізми необхідно доповнити неринковою регуляцією економічної діяльності (s. 70). Томаш Зарицький покладає надію на розвиток національної буржуазії: “Потенційна альтернатива компрадорської функції інтелігенції має бути пов’язана, вочевидь, із більш-менш виразним проєктом розбудови сильного класу національної буржуазії або альтернативного проєкту державної еліти за радянсько-російським зразком” (s. 139). Надія, як на мене, вельми сумнівна!

Проте вибір варіантів розвитку для Польщі можливий як для члена ЄС. Тому в книзі велику увагу приділено цьому міждержавному об’єднанню і сусідам Польщі.

Міжнародний контекст

Процеси у центрі світ-системи. Світова система із крахом соціалістичного табору змінила вісь структурування. Якщо раніше вона була зорієнтована вздовж лінії Схід — Захід і основне напруження мало ідеологічний характер, то зараз головні відмінності системи визначаються напрямком Північ — Південь і мають суто товарно-грошовий характер. Світова система хаотизується, ситуація в ній дедалі більше нагадує боротьбу всіх з усіма.

Томаш Гроссе певен, що США як світовий гегемон, що слабшає, головну проблему вбачають у відносинах з Китаєм. Для утримання свого світового панування вони намагаються одержати контроль над Росією, що є ключовим питанням для впливу на Китай (s. 32). Одночасно США прагнуть впливати на ситуацію в ЄС.

Уповільнення темпів світового розвитку може мати своїм наслідком заміну конвергенції зростанням відмінностей (s. 69). У зв’язку з цим Кшиштоф Ясецький досить докладно спинився на проблематиці різнорідності

капіталізму (у світовій суспільній науці — Varieties of Capitalism — VoC). Власне, сучасна криза є “природним тестуванням” (s. 67) усіх цих варіантів. Їх зараз розрізняють із використанням різних підстав. Так, неабиякого поширення в науковому середовищі набув дихотомічний поділ за принципами координації діяльності економічних суб’єктів, що передбачає виокремлення ліберальної ринкової економіки (liberal market economies) і координованої ринкової економіки (coordinated market economies). Його запропонували Пітер Гол і Девід Соскінс (Peter A. Hall, David Soskince). Бруно Амабль (Bruno Amable) із використанням політико-географічних критеріїв вирізнув п’ять різновидів сучасного капіталізму (англо-саксонська модель ринкової економіки; соціал-демократична скандинавська модель; азійський капіталізм; європейський капіталізм; середземноморський капіталізм). Польський автор пише, що жодна з означених моделей не є найефективнішою назавжди (s. 56).

Особливу проблему польські соціологи вбачають у кризі ЄС. Кшиштоф Ясецький зазначає: “Союз, що створював інституціональні рамки для стабільного розвитку, став джерелом дестабілізації та непевності” (s. 62). Проблема полягає в розшаруванні ЄС на власний центр і власну периферію. Центр визначається німецько-французьким союзом. До нього, крім Німеччини і Франції, входять Австрія, Бельгія, Фінляндія, Люксембург і Голландія. Йому протистоять дві групи периферійних країн — країни Південної Європи і країни Центральної та Східної Європи. Польський соціолог вважає, що в цій структурі “членство у сфері євро стало важливішим за членство в ЄС” (s. 63).

Криза в ЄС парадоксально посилює вплив у Європі великого бізнесу, переважно німецького. Розширення Євросоюзу на Схід передусім корисне йому. Все це робить Євросоюз конфліктною структурою. У країнах Півночі тут посилюються націоналістичні та праві рухи, а на Півдні — ліві рухи.

Томаш Гроссе пише про два проекти виходу з кризи ЄС: 1) перебудова союзу на міждержавних відносинах; 2) посилення наднаціональних інститутів і технократичної бюрократії (s. 42–43). Обидва підходи обтяжені конфліктами. Так, перший підхід посилює та звільняє з-під контролю найпотужніші країни. Передусім це стосується Німеччини. Якщо від початку євроінтеграція розглядалася як проект “зв’язування” Німеччини, то криза ЄС підсилила цю державу (s. 36). Другий підхід викликає відчуття втрати незалежності у країн-членів ЄС, формує “демократичний дефіцит” у ньому.

У країнах центру при реакції на кризу світ-системи відчувається ідейний дефіцит, позаяк неолібералізм спростив дискурс, унеможлививши розгляд інших варіантів капіталізму (s. 57).

Країни колишнього соціалістичного табору. Розвиток колишніх соціалістичних країн Європи автори збірки розглядають в контексті збільшення багатоманіття політико-економічних шляхів розвитку. К.Ясецький пише: “Різноманітні сценарії змін породили впродовж кількох років відмінні політичні, економічні й суспільні моделі — починаючи з авторитарних і олігархічних систем (Росія, Україна, республіки Середньої Азії), через мозаїку відмінних рішень, що об’єднують у різноманітних пропорціях авторитаризм, демократію і ринок (Західні Балкани, Південно-Східна Європа),

варіанти ліберальних моделей (Центральна Європа, Балтійські республіки) аж до координованого капіталізму в стилі Австрії (Словенія)” (s. 57).

Особливу увагу польських соціологів зорієнтовано на Росію. Її відмінність від Польщі вбачається в тому, що тут ключові галузі економіки залишилися під державним контролем. Росія не допустила домінування західного капіталу над своїм банківським сектором. Це й надало російським правлячим елітам значної автономії на світовій арені (s. 130). Встановлення влади В.Путіна призвело до реалізації в Росії проекту, “який можна позначити як неліберальна імперія, що спирається на примат політичного капіталу стосовно економічного і культурного” (s. 144).

Судячи зі статей збірки, у середовищі польських соціологів сформувався доволі амбівалентне ставлення до сучасної Росії. Я уже викладав ідею Т.Зарицького про різні засади домінування в суспільствах Заходу, Росії та Польщі. З певною іронією він пише про польську ситуацію: “Східні, а особливо російські загрози, вправно використовуються інтелігентськими елітами, котрі обґрунтовують своє домінування різноманітними варіантами орієнталістського бачення необхідності “втечі зі Сходу”, уявлюваної як географічно, так і метафорично. Можна, таким чином, бачити, що повсюдний страх перед Сходом консолідує суспільство під інтелігентською орудою як у його ліберальних, так і в консервативних варіантах” (s. 141).

Східна політика Польщі, спрямована на відрив сусідів від Росії, не завжди бере до уваги польські національні інтереси й навіть погіршує стратегічне становище країни (s. 40). Відповідаючи геополітичним інтересам США, ця політика передбачає розширення впливу ЄС на Схід і створення буферної зони на кордоні з РФ. Т.Гросе вважає, що ця політика не приносить користі й східним партнерам Польщі (s. 39). У зв’язку з цим він дуже критично висловлюється з приводу канонізованих у Польщі й Україні ідей Ежі Гедройца і Юліуша Мерошевського.

Однак нестабільні відносини Польщі та Росії пов’язані також з особливостями самих суспільств у цих країнах. У Росії суспільство ієрархічне, у Польщі — мережеве (s. 131). Розбіжність форм домінування внеможливе довгострокову політичну координацію між цими країнами (s. 146).

Щодо Білорусі Т.Зарицький дотримується думки, що вона зараз є частиною “розширеної Росії”. Власна культура тут набула маргінального значення. Незалежність Білорусі як держави зумовлена “стиковим” характером. За цю країну борються Схід і Захід і бояться зсуву на чиюсь користь (s. 135).

Україна. Міркування стосовно України розкидані по всій книзі. Переважно це пов’язане із кризовими подіями останніх років і війною в Донбасі.

Україна сприймається польськими соціологами як приклад країни, яка внаслідок внутрішніх причин і зовнішніх обставин значно зсунулася на периферію світ-системи. При цьому європейська інтеграція посилює її периферійність (s. 50). Інтелігентські еліти в нашій країні в цьому процесі були підпорядковані національній економічній еліті, що погіршує умови вироблення проектів розвитку країни (s. 139). Україна намагалася балансувати між двома конкурентними геополітичними силами. Ця політика не витри-

мала випробування часом і була однією з причин конфлікту 2014 року (s. 35).

Томаш Зарицький пише про сучасні процеси в нашій країні: “Можна дивитися на конфлікт в Україні, використовуючи рамку світ-системної теорії, як на “експортований” конфлікт або війну через посередників (англ. proxy war). Кровопролиття й інші трагічні аспекти названого конфлікту можуть дещо затуляти процеси, котрі можна було б визнати позитивними ефектами стикового статусу України для сили її автономії” (s. 135). Але незважаючи на всі можливі прояви цього статусу України, війну в Донбасі внутрішніми умовами пояснити неможливо. Вона є породженням кризових явищ сучасного капіталізму. “За такого підходу війну в Україні можна було б не тільки сприймати як експортоване на периферію напруження між групами країн ядра, а й у певному сенсі розуміти як екстерналізацію напруження між фракціями еліт ядра, спрямованими на різні режими контролю центрально-європейської периферії” (s. 136).

Томаш Гроссе вважає, що “конкуренція за Україну є в цьому разі природною боротьбою світової держави з надрегіональною” (s. 31). Ясна річ, ідеться про США і Росію. Польський учений веде далі: “Як видасться, ставкою в цьому конфлікті взагалі є не доля України, а радше майбутній геополітичний статус обох вирізнених сил” (s. 32). Геополітичні гравці, що зіткнулися на нашій території, задають два способи інтерпретації конфлікту: “як прагнення Кремля уникнути геополітичного регресу і, з іншого боку, як спроби Заходу, особливо США, послабити потенціал Росії, привести до зміни влади в Кремлі, а з цим домогтися більшого гео економічного впливу на цю державу” (s. 33).

Навряд чи українська соціологічна спільнота погодиться з усіма висновками польських колег стосовно наших проблем, але нам не завадить це зовнішнє теоретичне дзеркало.

Епістемологія (напів)периферійності

Епістемологічній проблематиці в рецензованій збірці спеціально присвячено статті Агнешки Коляси-Новак, Томаша Варчока і Данієля Платека. Вироблення знання про суспільство пов'язане із низкою суспільних суперечностей, першою чергою, між глобальним і локальним, універсальним і партикулярним. У Новий час ця суперечність була розв'язана вельми своєрідно, що можна пояснити логікою сформованої тоді світ-системи. Якщо наука модерну про природу створювалася в рамках інтернаціональної республіки вчених, то суспільна наука виникла із прив'язкою до становлення національних держав. Т.Варчок пише: “Формування модерних суспільних наук, отже, відбувалося в національних просторах і від самого початку залишалося підпорядкованим політичним цілям” (s. 171). Залученість їх до суспільного управління привела до утворення національної специфіки дослідницьких шкіл.

Проте ідеалом науки є універсальність знання. Стандарти універсальності задаються у країнах центру. Тому “найбільш інтернаціоналізовані ті

національні поля, що належать до світового ядра, і, власне, вони зі своєї партикулярної перспективи окреслюють цілісність гри” (s. 185).

Томаш Варчок показує це на прикладі сучасної соціології. Її інституціональний центр перебуває у США. З-поміж 10 найкращих у світі соціологічних факультетів 7 належать американським університетам. Така само картина з найавторитетнішими соціологічними часописами: 16 із них видаються у США, 3 — у Великій Британії та 1 — у Швейцарії (s. 176). Проте домінування США в розвитку соціології — інституціональне, а не інтелектуальне. Якщо ми візьмемо імена найбільш цитованих соціологів, то серед них тільки один буде американцем: М.Фуко, П.Бурдьє, Е.Гіденс, І.Гофман, Ю.Габермас, У.Бек, Б.Глейзер. Найцитованішою соціологічною книгою є “Розрізнення. Соціальна критика судження” П.Бурдьє (s. 176–178).

Таким чином, соціологічні ідеї у більшості випадків з’являються в Європі (у Франції, Німеччині та Великій Британії), але вони набувають статусу всесвітньо визнаних, тільки здобувши визнання у США. Як дотепно висловився Т.Варчок, у Європі відбувається беатифікація ідей, але канонізуються вони тільки у США (s. 178).

Польський соціолог постійно апелює до теорії поля П.Бурдьє і наголошує відносну автономію поля культури. Тому можна говорити тільки про гомологію, аналізуючи економічні й інтелектуальні процеси у світ-системі. “Глобальне наукове поле у своїй основі нерівне, у ньому ієрархічна структура має багато вимірів. Це не тільки стосується центр-периферійного поділу, а й набуває різноманітних конфігурацій залежно від даної дисципліни” (s. 179).

Національні соціологічні поля можуть відрізнитися від загальносвітового. Так, у Польщі найчастіше цитуються праці Петра Штомпки і Генрика Доманського. Джефрі Александер здобув визнання в польській соціологічній спільноті багато в чому завдяки співпраці з П.Штомпкою. “У кожному випадку діє специфічний “фільтр” у вигляді локальної конфігурації влади в полі, певні імена приймаються, інші відкидаються, і це тільки частково залежить від їхнього глобального престижу” (s. 184).

Попри відносну автономію національних соціологічних полів, як констатує Даніель Платек, учені в країнах периферії опиняються в подвійному становищі: вони використовують західні зразки, але займаються локальними проблемами (s. 187). На периферії глобальний і локальний потоки знань зустрічаються вельми своєрідно. Глобальні знання існують у вигляді теорій західних авторів, а локальні — у вигляді емпіричних узагальнень. “Проблема, втім, полягає в тому, що польські інститути рідко продукують знання, які є внеском у саме глобальне поле соціологічного знання. Замість цього відтворюють доступні інструменти теоретичного знання та реінтерпретують у локальних умовах” (s. 190). Тому оригінальні дослідження польського суспільства здійснюють учені, які працюють у закордонних наукових центрах (там само).

Домінування центру пов’язане із “мовною рентою”. Збігнев Гальор (Zbigniew Galor) наводить дані, що Велика Британія завдяки домінуванню англійської мови на рік одержує 17–18 млрд євро (1% ВВП) (s. 287). У країнах Центральної та Східної Європи з центру світ-системи імпортують смис-

ли для вибудовування власної ідентичності. При цьому центр протиставляється периферії як “нормальність” і “ненормальність”. Імпорт смислів З.Гальор визначає як самоколонізацію. У його розумінні, “засадова риса самоколонізації — здійснення цього імпорту без характерного для колоніалізму насильства” (s. 291).

Структурний тиск центру на периферію здійснюється також у формі, що її можна назвати проектною. Т.Варчок розповідає, як “американська свята трійця” (Т.Парсонс, Р.Мертон і П.Лазарсфельд) шукала “наукових брокерів” для своїх ідей по всьому світу. У Франції таким став Раймонд Будон, у Польщі — Стефан Новак (s. 175). Поширення ідей із центру підкріплюється певною структурою, у тому числі й фінансовою. У період “холодної війни” особливу роль у цьому відігравав Фонд Форда (s. 176). І зараз проектний характер розвитку соціальних наук не втратив свого значення (s. 302).

Наукове знання про периферійні суспільства не може створюватися тільки в них. Тут необхідна система співвіднесень. А.Коляса-Новак пише: “Вже не комунізм, і навіть не вихід з нього, але тільки глобальна периферійність розглядається як довгострокова риса становища польського суспільства” (s. 163).

Висновки

Рецензована збірка статей польських соціологів демонструє можливості світ-системного аналізу як методологічної платформи вивчення структур і процесів у сучасному світі. Вона демонструє “прогресивний зсув проблем” (у термінології Імре Лакатоса) [Лакатос, 2003] з широкого кола досліджуваних питань. Це стосується як економічного, політичного чи духовного розвитку суспільства, так і регіональної диференціації, міграції й духовного виробництва. Крім того, світ-системний підхід демонструє здатність до теоретичного синтезу з іншими дослідницькими підходами. Ми могли переконатися в цьому на прикладі теорії поля П.Бурдьє.

Автори збірки вийшли за локальні межі власне польської проблематики. Їхні тексти можуть стати належним підґрунтям для виникнення міжнародного інтелектуального руху з перевизначення понять соціологічного дискурсу.

Необхідність цих духовних зусиль пов’язана з тим, що, як пише А.Новак, “проект Просвітництва і модерну значною мірою вичерпані, сучасна світ-система біля межі розвитку” (s. 104). У сучасному світі загострилися суперечності між просвітницьким універсалізмом і універсалізмом ринковим. Власне, в самому просвітницькому універсалізмі міститься інтенція домінування Заходу, расизм, етноцентризм, орієнталізм (s. 98). Для нового духовного синтезу потрібен принципово новий універсалізм. Без цього “боротьба за національну ідентичність, не будучи об’єднаною із боротьбою за універсальні цінності, перетвориться на захист привілейованих у даній нації класів” (s. 103).

Світ-системний аналіз не може бути таким універсалізмом, але він здатен стати методологічною платформою його пошуку.

Джерела

Бек У. Жизнь в обществе глобального риска – как с этим справиться: космополитический поворот / Ульрих Бек / пер. с англ. Владимира Малахова // Вестник Института Кеннана в России. – 2012. – Вып. 22. – С. 57–69.

Валлерстайн И. Модернизация: мир праху ее / Иммануил Валлерстайн // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 2. – С. 21–25.

Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Т. 1 : Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке / Иммануил Валлерстайн / предисл. Г. М. Дерлугьяна ; пер. с англ., литер. редак., коммент. Н. Проценко, А. Черняева. – М. : Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. – 552 с.

Дерлугьян Г. Как устроен этот мир. Наброски на макросоциологические темы / Георгий Матвеевич Дерлугьян. – М. : Изд-во Ин-та Гайдара, 2013. – 386 с.

Лакатос И. Методология исследовательских программ / Лакатос И. – М. : ООО “Издательство АСТ ; ЗАО НПП “Ермак”, 2003. – 380 с.

Kula W. Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce / Witold Kula. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe PWN, 1955. – 135 s.

Leder A. Prześlona rewolucja. Ćwiczenia z logiki historycznej / Andrzej Leder. – Warszawa : Wydawnictwo Krytyka Polityczna, 2014. – 208 s.

Malowist M. Wschód a Zachód Europy w XIII-XVI wieku: konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych / Marian Malowist. – Wyd. 2. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe PWN 2006. – 435 s.

Naumann F. Mitteleuropa. Aus. 2 / Friedrich Naumann. – Berlin : Verlag von Georg Reimer, 1916. – 299 S. – Mode of access: <https://archive.org/details/mitteleuropa00naumuoft/>.